

Вплив громадянського суспільства на ефективність антикорупційних інституцій*

Уткіна Марина Сергіївна ¹

Опубліковано	Секція	УДК
07.11.2024	Право	343.35

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14222885>

Анотація. У сучасних умовах розбудови демократичного суспільства значна увага приділяється ефективній діяльності антикорупційних інституцій, спрямованих на подолання корупції у різних сферах життя. Однак, проведені дослідження свідчать, що навіть найефективніші антикорупційні інституції не можуть досягати повної результативності без підтримки громадянського суспільства. Стаття присвячена аналізу ролі громадянського суспільства у формуванні та підтримці ефективної діяльності антикорупційних органів, таких як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) та Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП). У статті автором розглянуто ключові аспекти взаємодії між громадянськими організаціями, антикорупційними інституціями та державними органами, що дозволяють підвищити рівень прозорості і підзвітності у боротьбі з корупцією. Окрему увагу приділено ролі громадських організацій, активістів, журналістів-розслідувачів та інших представників громадянського суспільства, які часто виступають незалежними суб'єктами громадського контролю та моніторингу антикорупційних процесів. Завдяки активності таких організацій підвищується рівень прозорості державного управління та знижується ризик корупційних проявів, оскільки громадянське суспільство слугує додатковим елементом контролю. Автор також досліджує ключові інструменти, які використовуються громадянським суспільством для підтримки антикорупційних заходів, серед яких – публічні кампанії, адвокація, звернення до органів влади, незалежні розслідування та моніторинг державних закупівель. У статті є порівняння національного досвіду з міжнародними практиками громадської участі у антикорупційних процесах, зокрема досвід країн Європейського Союзу та США. У статті окреслено, як громадські організації у цих країнах взаємодіють з державними структурами, сприяючи підвищенню ефективності антикорупційних заходів через тісну співпрацю, відкритий діалог та громадське спостереження.

Ключові слова: антикорупційна політика, антикорупційні інституції, громадянське суспільство, ефективність, корупційні виклики, соціальний вплив.

* Робота виконана в рамках проекту «Корупція в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови : оптимальна модель протидії (номер державної реєстрації 0124U000556)»

¹ доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства, Сумський державний університет науковий дослідник в Університеті Ворик, м. Ковентрі, Велика Британія <https://orcid.org/0000-0002-3801-3742>

The influence of civil society on the effectiveness of anti-corruption institutions

Annotation. In the modern conditions of building a democratic society, considerable attention is paid to the practical activity of anti-corruption institutions to overcome corruption in various spheres of life. However, the studies show that even the most effective anti-corruption institutions can only achieve full effectiveness with the support of civil society. The article is devoted to the analysis of the role of civil society in the formation and support of the practical activity of anti-corruption bodies, such as the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine (NABU), the National Agency for the Prevention of Corruption (NACP) and the Specialised Anti-Corruption Prosecutor's Office (SAP). In the article, the author considers the critical aspects of the interaction between civil organisations, anti-corruption institutions, and state bodies, which increase transparency and accountability in the fight against corruption. Particular attention is paid to the role of public organisations, activists, investigative journalists and other representatives of civil society, who often act as independent subjects of public control and monitoring of anti-corruption processes. Thanks to such organisations' activity, state administration's transparency level increases and the risk of corruption manifestations decreases since civil society serves as an additional control element. The author also explores vital tools civil society uses to support anti-corruption efforts, including public campaigns, advocacy, appeals to authorities, independent investigations and monitoring of public procurement. The article compares national experience with international practices of public participation in anti-corruption processes, in particular, the experience of the European Union and the USA. The article outlines how non-governmental organisations in these countries interact with state structures, helping to increase the effectiveness of anti-corruption measures through close cooperation, open dialogue and public observation.

Key words: anti-corruption policy, anti-corruption institutions, civil society, efficiency, corruption challenges, social impact.

Вступ

Корупція є одним із найбільш складних викликів, з яким зіштовхуються сучасні демократичні держави, оскільки вона загрожує не лише економічній стабільності, але й підриває довіру громадян до державних інституцій. Успішне подолання корупції вимагає системного підходу, заснованого на злагодженій діяльності антикорупційних інституцій, здатних реагувати на правопорушення, проводити розслідування та притягати винних до відповідальності. В Україні до таких органів належать Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) та Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), які покликані впроваджувати та координувати ефективні заходи з протидії корупції у різних сферах. Однак, досвід численних країн та проведені дослідження вказують на те, що ефективність роботи антикорупційних інституцій значно посилюється при активній підтримці громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, представлене громадськими організаціями, активістами, журналістами-розслідувачами, а також незалежними експертами, виступає важливим партнером держави у протидії корупції, сприяючи формуванню підзвітності, прозорості та довіри до органів влади. Залучення громадськості створює додатковий механізм контролю за діяльністю антикорупційних органів, посилює увагу до корупційних випадків і стимулює органи влади до оперативного реагування та вдосконалення власних механізмів.

Слід наголосити, що серед представників наукової спільноти, питання участі громадськості й вплив громадянського суспільства на ефективність антикорупційних

інституцій було предметом розгляду науковців. Зокрема, В. Абдуллаєв у своїй роботі проаналізував законодавче підґрунтя здійснення громадськістю антикорупційної діяльності [1, с. 5]. В. Ортинський [2] у науковій статті приділив увагу питанням ролі громадянського суспільства та засобів масової інформації у боротьбі із корупцією. В. Походєєва [4, с. 107], проаналізувавши громадянське суспільство та масмедіа як інститути запобігання корупції в Україні, запропонувала можливі рішення щодо покращення реалізації співпраці масмедіа та громадянського суспільства в антикорупційній сфері. Проте, незважаючи на наявні наукові праці, слід наголосити, що дане питання і на сьогодні залишається актуальним.

Результати

Громадянське суспільство необхідно розглядати як певну платформу для дискусій щодо антикорупційних заходів в державі. Інститут громадянського суспільства є одним із суб'єктів протидії корупції і в міжнародному, і в національному праві. Серед таких суб'єктів на особливу увагу заслуговують антикорупційні громадські організації та об'єднання [1, с. 7].

Зокрема, стаття 5 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції [5] проголошує, що «кожна Держава-учасниця, згідно з основоположними принципами своєї правової системи, розробляє й здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції, яка сприяє участі суспільства і яка відображає принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності й непідкупності, прозорості й відповідальності». Таким чином, основна ідея й концепція статті Конвенції – необхідність формування національної політики протидії корупції, яка враховує принципи правопорядку і належного управління із залученням суспільства. На нашу думку, дана позиція закріплена такою мірою, оскільки це створює додатковий рівень контролю і сприяє прозорості. Включення громадянського суспільства також допомагає у формуванні довіри до антикорупційних інституцій.

Аналізуючи національне законодавство, слід наголосити на тому, що правове регулювання участі громадянського суспільства у формування та реалізації антикорупційної політики здійснюється на трьох рівнях:

– конституційному. На цьому рівні визначаються основоположні права і свободи громадян, зокрема право на участь в управлінні державними справами. Конституція часто передбачає право громадян на доступ до інформації та можливість впливати на прийняття державних рішень. Такі положення закладають базу для участі громадянського суспільства в антикорупційній діяльності та формують підґрунтя для інших нормативно-правових актів. Зокрема, приклад може становити закріплення в Конституції права на свободу об'єднань, що дозволяє громадянам створювати антикорупційні громадські організації, а також – права на участь у розробці законодавства шляхом громадських обговорень та петицій;

– законодавчому. На цьому рівні приймаються спеціальні або ж профільні закони та нормативні акти, що регулюють питання участі громадськості у боротьбі з корупцією. Це, зокрема можуть бути закони про доступ до публічної інформації, про громадські об'єднання, про антикорупційні органи та інші спеціалізовані законодавчі акти. Наприклад, закони про прозорість та доступ до інформації дають громадянам право вимагати від державних органів публікації звітів та інформації, що дозволяє контролювати діяльність держави в антикорупційній сфері. Також важливими є закони, що встановлюють вимоги до участі громадськості у формуванні політики, обов'язок проводити громадські слухання, залучати громадські ради, які можуть впливати на антикорупційні рішення;

– інституційний (практичний) рівень включає участь громадянського суспільства шляхом забезпечення через діяльність спеціалізованих органів та інституцій, таких як

громадські ради при державних органах, антикорупційні комітети, незалежні антикорупційні агентства, консультаційні платформи для громадян та громадських організацій. У свою чергу, вони дозволяють представникам громадськості безпосередньо брати участь у нарадах і консультаціях, надаючи рекомендації щодо вдосконалення антикорупційної політики, контролюючи реалізацію антикорупційних програм та сприяючи ефективному моніторингу діяльності державних органів. На цьому рівні також здійснюється практичне впровадження принципів прозорості, відкритості та підзвітності, закріплених на вищих рівнях, забезпечуючи реальні механізми для участі громадян у процесі антикорупційної діяльності.

Стаття 21 Закону України «Про запобігання корупції» [6] визначено форми участі громадськості в діяльності щодо запобігання корупції. Так, громадські об'єднання, їх члени або уповноважені представники, а також окремі громадяни у діяльності щодо запобігання корупції мають право:

1) повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, реальний, потенційний конфлікт інтересів спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, Національному агентству, керівництву чи іншим представникам органу, підприємства, установи чи організації, в яких були вчинені ці правопорушення або у працівників яких наявний конфлікт інтересів, а також громадськості. Дана норма створює можливість оперативного інформування про правопорушення, що дозволяє відповідним органам швидко реагувати;

2) запитувати та одержувати від державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації», інформацію про діяльність щодо запобігання корупції. Дана норма передбачає прозорість та підзвітність державних структур певною мірою. У свою чергу, доступ до інформації дозволяє громадянам проводити контроль за роботою органів влади, а також формує умови для більш інформованої участі у запобіганні корупції;

3) проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів, отримувати від відповідних органів інформацію про врахування поданих пропозицій. На нашу думку, це забезпечує додатковий рівень громадського контролю за законодавчими ініціативами, оскільки експертиза дозволяє виявити корупціогенні фактори у проектах законів, що мінімізує можливість виникнення корупційних ризиків;

4) брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання корупції. Така участь сприяє підвищенню рівня громадської обізнаності, а також забезпечує можливість безпосереднього впливу на політичну ситуацію, оскільки вона становить одну із важливих форм комунікації між суспільством і владою, яка сприяє прозорості процесу прийняття рішень;

5) вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання корупції. Дана норма забезпечує громадянам реальний механізм впливу на законодавчий процес, дозволяючи висловлювати свої ідеї щодо покращення законів, що регулюють антикорупційні заходи. Пропозиції громадськості можуть бути корисними для законодавців у розробці ефективних механізмів протидії корупції;

6) проводити, замовляти проведення досліджень, у тому числі наукових, соціологічних тощо, з питань запобігання корупції. Результати таких досліджень можуть слугувати джерелом аналітичної інформації для органів державної влади, які формують антикорупційну політику. Це також сприяє формуванню доказової бази щодо корупційних ризиків та ефективності антикорупційних заходів;

7) проводити заходи щодо інформування населення з питань запобігання корупції. Такого роду кампанії сприяють підвищенню обізнаності населення про корупцію та методи її запобігання. Інформування громадськості є важливим елементом профілактики корупції, що сприяє формуванню нетерпимого ставлення до корупції серед населення. Через кампанії з інформування підвищується загальний рівень правової культури та громадянської відповідальності;

8) здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання корупції з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству. Це один із важливих механізмів залучення громадянського суспільства до контролю за державними органами. Контроль забезпечує додаткову прозорість і відповідальність посадовців, що стимулює їх до більш ефективної діяльності в антикорупційній сфері;

9) здійснювати інші не заборонені законом заходи щодо запобігання корупції. Таким чином, законодавство також надає громадськості можливість здійснювати інші форми діяльності у сфері запобігання корупції, якщо вони не суперечать законодавству. Це положення залишає простір для нових ініціатив і нестандартних підходів у боротьбі з корупцією.

Вважаємо, що стаття 21 Закону України «Про запобігання корупції» створює міцні правові підґрунтя для участі громадськості у антикорупційній діяльності. Вона забезпечує різноманітні форми впливу громадян на процеси запобігання корупції та дозволяє суспільству контролювати діяльність державних органів. Це сприяє підвищенню прозорості, відповідальності та ефективності у сфері державного управління, формуючи сильну антикорупційну культуру в Україні.

Основні труднощі в площині правового регулювання залучення громадськості до формування та впровадження державної антикорупційної політики в Україні зосереджені переважно у сфері практичного застосування чинних законів. На жаль, реальна участь громадян у протидії корупції, як це передбачено законодавством, поки не досягає повного обсягу реалізації.

Громадянське суспільство в Україні, представлене численними громадськими організаціями, активістами та журналістами-розслідувачами, є важливим партнером у боротьбі з корупцією. Ці суб'єкти виконують функцію контролю за державними структурами, сприяючи прозорості та підзвітності. Вони відіграють важливу роль у викритті корупційних схем, а також у поширенні інформації про випадки корупції серед населення, формуючи таким чином суспільну думку та підтримку для антикорупційних органів.

В цілому, аналізуючи діяльність й роль громадянського суспільства, слід зазначити, що в Україні воно застосовує різноманітні інструменти для підтримки антикорупційних заходів. Серед найбільш ефективних вважаємо слід виокремити наступні:

– публічні кампанії та адвокацію. Кампанії, які проводяться громадськими організаціями через засоби масової інформації, привертають увагу суспільства до проблем корупції та спонукають органи державної влади реагувати на випадки зловживань. Впливові антикорупційні кампанії часто сприяють ухваленню нових законодавчих актів, які покращують механізми боротьби з корупцією. Зокрема, В.Ортинський визначив можливі дві площини впливу ЗМІ: прямий вплив (коли оприлюднення певної корупційної історії призвело до відкриття кримінального провадження відповідними органами та ухвалення необхідних законів для врегулювання проблеми, висвітленої у ЗМІ) й непрямий вплив (коли публікація стимулює лише активізацію антикорупційної дискусії в суспільстві, сприяє розвитку політичного плюралізму та формує у посадових осіб відчуття постійного громадського контролю) [2];

– звернення до органів влади. Громадські організації подають офіційні звернення до державних органів з вимогою надати інформацію або провести розслідування. Такі звернення створюють підґрунтя для реагування на порушення, посилюючи підзвітність установ та забезпечуючи прозорість;

– незалежні розслідування. Наприклад, команда незалежних професійних журналістів «Слідство.Інфо» регулярно оприлюднює розслідування, що викривають корупційні схеми в державних установах, що, у свою чергу, часто призводить до розслідувань та кримінальних проваджень з боку НАБУ та НАЗК [7];

– моніторинг державних закупівель. Система Prozorro є важливим інструментом для громадського контролю за державними закупівлями. Вона дозволяє будь-кому відстежувати процес закупівель в режимі реального часу, що значно знижує ризик корупційних зловживань [8].

У свою чергу, на нашу думку, важливого й особливого значення набуває саме ефективна взаємодія між громадянським суспільством та антикорупційними інституціями є основою для досягнення результативних антикорупційних заходів. Така співпраця сприяє підвищенню прозорості, підзвітності та довіри до державних органів, адже громадськість може контролювати виконання антикорупційних заходів, вносити конструктивні пропозиції та інформувати про корупційні ризики. Громадські організації забезпечують зворотний зв'язок та сприяють підвищенню довіри суспільства до діяльності антикорупційних структур.

Зокрема, важливим аспектом є те, що була створена Рада громадського контролю при НАБУ, що є постійно діючим колегіальним консультативно-дорадчим виборним органом, який утворюється відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» [9].

Також відмічаємо, що кандидатури для участі у конкурсі подаються громадськими об'єднаннями, статутна діяльність яких пов'язана із запобіганням та протидією корупції. На нашу думку, по-перше, обмеження подання кандидатур лише тими організаціями, чия статутна діяльність спрямована на протидію корупції, гарантує, що у конкурсі беруть участь суб'єкти, які мають відповідну експертизу та досвід. Це підвищує ймовірність, що учасники зможуть запропонувати фахові рішення у сфері боротьби з корупцією. По-друге, висування кандидатур виключно від спеціалізованих об'єднань допомагає уникнути подання заявок від організацій, які не мають належної компетентності в антикорупційних питаннях. Це знижує ризик неефективності у подальшій діяльності відібраних кандидатів. По-третє, кандидати, рекомендовані організаціями із чітко визначеною антикорупційною місією, ймовірно, відчуватимуть більшу відповідальність перед громадськістю та своїми організаціями, що також сприяє підвищенню рівня підзвітності.

Так само при НАЗК діє Громадська рада [11], яка є колегіальним органом, що утворюється відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» для забезпечення прозорості та громадського контролю за НАЗК. Так само, як і у випадку із Радою громадського контролю при НАБУ, кандидатури для участі в конкурсі до складу Громадської ради при НАЗК подаються громадськими об'єднаннями, що діють відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» та протягом не менше двох років до дня подання документів для участі в конкурсі провадять діяльність у сфері запобігання та/або протидії корупції та мають підтвердження реалізованих ними проектів, що свідчить про систематичність провадження діяльності у сфері запобігання та/або протидії корупції.

Незважаючи на всі позитивні моменти, слід наголосити на тому, що у боротьбі за здійснення впливу, антикорупційні активісти в Україні стикаються із двома основоположними проблемами:

– багато організацій недостатньо спроможні з точки зору фінансових та людських ресурсів, щоб бути ефективними;

– їм бракує надійної підтримки із боку населення [3, с. 223].

Щодо першої проблеми, то такого роду обмеження впливають на здатність громадських об'єднань проводити дослідження, реалізовувати проекти та здійснювати постійний моніторинг дій влади, що є критично важливими аспектами у протидії корупції. Щодо другої – брак надійної підтримки громадськості значно послаблює позиції антикорупційних активістів. Без широкої громадської підтримки ініціативи, спрямовані на викриття корупції та підвищення підзвітності органів влади, втрачають свою силу та легітимність, що робить антикорупційну діяльність менш ефективною.

Актуалізується питання і розгляду міжнародного досвіду у залученні громадянського суспільства до антикорупційної діяльності, то відмічаємо наступне. Залучення громадянського суспільства до антикорупційної діяльності є поширеною практикою в Данії, Фінляндії, США, Великій Британії, Австрії, Швеції та багатьох інших країн.

У США громадські організації активно співпрацюють з урядовими структурами в рамках законодавчих програм, які підтримують прозорість та підзвітність державних установ.

Щодо Швеції, то це країна, яка є найменш ураженою корупцією. В країні громадський контроль є надзвичайно ефективним як державного, так і приватного секторів. Ключову роль у громадському контролі відіграють засоби масової інформації, церква та громадська думка. [10, с. 100]. Законодавство захищає свободу преси, що дозволяє ЗМІ ефективно висвітлювати будь-які порушення, сприяючи підзвітності та прозорості. Шведське суспільство демонструє низьку толерантність до корупції. Громадська думка тисне на чиновників та бізнесменів, спонукаючи їх дотримуватись високих стандартів поведінки. У суспільстві панує культура підзвітності та відкритості, яка формує високі вимоги до етики і прозорості.

В Австрії за участю представників громадських організацій використовують неформальний підхід до антикорупційної освіти в закладах освіти як основу виховання нульової толерантності до корупції [10, с. 101]. Неформальні методи, такі як тренінги, інтерактивні семінари та дискусії, допомагають молоді глибше зрозуміти наслідки корупції та сформуванню етичних цінностей. Таким чином, головною метою антикорупційної освіти є не лише інформування, а й формування стійкої позиції проти корупції серед молодого покоління. Завдяки цьому учні засвоюють, що корупція неприйнятна на всіх рівнях, і стають більш підготовленими до боротьби з нею у дорослому житті.

В цілому, аналізуючи зазначене вище, громадянське суспільство є незамінним елементом антикорупційної політики, яке виконує функцію громадського контролю за діяльністю державних органів та забезпечує підзвітність і прозорість. Україна має значний потенціал для покращення взаємодії громадянського суспільства з антикорупційними інституціями, що сприятиме подальшому зниженню рівня корупції. В умовах сучасної демократії боротьба з корупцією вимагає комплексного підходу, що базується на скоординованій діяльності державних антикорупційних органів і ефективному залученні громадськості.

В Україні громадські організації, активісти та журналісти є важливими партнерами держави у цьому процесі, оскільки вони сприяють формуванню підзвітності та прозорості через контроль за діяльністю державних органів. Українське законодавство передбачає різні форми участі громадян у протидії корупції, як-от право повідомляти про корупційні правопорушення, запитувати інформацію, проводити громадські експертизи та інше. Однак, реальна участь громадян у цій сфері обмежується проблемами правозастосування та недостатньою підтримкою суспільства.

Успішна боротьба з корупцією можлива лише за умови активної та прозорої взаємодії між антикорупційними органами та громадянським суспільством. Наявність платформ для спільної роботи, таких як Рада громадського контролю при НАБУ, сприяє обміну інформацією та підвищує рівень довіри громадськості до державних інституцій.

Список використаних джерел

1. Абдуллаєв В. А. Роль громадянського суспільства у запобіганні та протидії корупції. Публічне управління та митне адміністрування. 2021. № 3 (30). С. 5-13. No.3. С. 30-42. <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2021-3.1>
2. Ортинський В. Роль громадянського суспільства та ЗМІ у боротьбі з корупцією. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2020. № 3 (27). <http://doi.org/10.23939/law2020.27.001>
3. Громадянське суспільство vs. корупція в Україні. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 240 с.
4. Походєєва В. Інституційний вимір запобігання корупції в Україні: роль масмедіа та громадянського суспільства. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. С. 107-110. <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1044>
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Міжнародний документ від 31.10.2003 р. № 995_c16. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
6. Про запобігання корупції: Закон України № 1700-VII від 14 жовтня 2014 р. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n296>
7. Офіційний сайт «Слідство.Інфо». URL: <https://www.slidstvo.info/pro-nas/>
8. Офіційний сайт Prozzorro. URL: <https://prozorro.gov.ua/en>
9. Питання Ради громадського контролю при Національному антикорупційному бюро: Постанова Кабінету Міністрів України № 132 від 16 лютого 2022 р. Офіційний сайт Національного антикорупційного бюро України. URL: <https://nabu.gov.ua/rada-gromads-kogo-kontroliu/polozhennya-pro-radu-gromadskogo-kontrolyu/>
10. Кротюк А. М. Зарубіжний досвід участі громадськості в запобіганні корупційним злочинам. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2021. № 1 (21). С. 98-105.
11. Деякі питання Громадської ради при Національному агентстві з питань запобігання корупції: Постанова Кабінету Міністрів України № 952 від 20 листопада 2019 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/952-2019-п#n78>